

Olavsstake *Moneses uniflora* i Østfold - en barskogsart i tilbakegang

BJØRN PETTER LØFALL, INGVAR SPIKKELAND & OLA M. WERGELAND KROG

Løfall, B.P., Spikkeland, I. & Wergeland Krog, O.M. 1999. Olavsstake *Moneses uniflora* i Østfold - en barskogsart i tilbakegang. *Natur i Østfold* 18(2): 130-136.

Olavsstake er en gammelskogsart som også favoriseres av utmarksbeite. Den er funnet på knappe 70 lokaliteter i Østfold. Arten antas å være i tilbakegang flere steder i landet, og det samme gjelder også for Østfold til tross for at arten er funnet på mange nye lokaliteter de siste årene, men dette skyldes heller at informasjonsflyten er større i dag, samt at flere kjenner arten i dag enn tidligere.

Bjørn Petter Løfall, Åslivn. 20B, 1890 Rakkestad. E-post: bpl@c2i.net

Ingvar Spikkeland, Buer, 1870 Ørje. E-post: isp@hiof.no

Ola Wergeland Krog, Alléen 16, 1890 Rakkestad. E-post omwk@online.no

Innledning

Flere steder i Skandinavia rapporteres det om tilbakegang av olavsstake. Den er en iøynefallende liten plante som blir benyttet som symbol for et omfattende prosjekt hvis formål er å kartlegge nøkkelbiotoper i Sverige (Nitare & Norén 1992). Olavsstake tilhører vintergrønnfamilien, Pyrolaceae, med ca. 45 arter i verden. Familien inneholder slektene *Pyrola*, *Chimaphila*, *Orthilia* og *Moneses* (Dahlgren 1980) som alle er representert i Østfold. *Moneses* er en såkalt monotypisk slekt (Dahlgren 1980), dvs. at slekta har kun en art i verden.

Utseende, biologi og økologi

Olavsstake er en flerårig urt som blir 5-15 cm høy. Den har små motsatte, vintergrønne og tanna blad som er samla ved grunnen. Om den er fertil bærer den vanligvis en, sjelden to, iøynefallende enkeltstående nikkende, 10-20 mm store, hvite blomster i toppen. Den blomstrer vanligvis i juni (Ingelög m.fl. 1987, Lid & Lid 1994).

Arten finnes i moserike skoger, mest i barskog (Lid & Lid 1994). I Sverige angis vokseplassene å være skyggefulle og fuktige, gjerne med sigevannspåvirkning. Ofte forekommer den i gammel granskog av frisk til fuktig lyngtype (Ingelög m.fl. 1987), men også i hagemarksskog og vei-

kanter (Mossberg m.fl. 1992). De funn som er gjort i de senere år fra Østfold er i hovedsak fra noe rikere, gjerne fuktig granskog.

Utbredelse

Olavsstake har en sirkumpolar utbredelse (Hultèn & Fries 1986). Den finnes i de fleste land i Europa (Tutin et al. 1972), men synes å være sjelden i Vest-Europa med unntak av den Skandinaviske halvøy (Hultèn & Fries 1986). Arten finnes f. eks. ikke i Belgia (Tutin et al. 1972).

Fig. 1. Olavsstake på lokaliteten ved Skjølja i 1996. Foto: Bjørn Petter Løfall.

Olavsstake er nokså vanlig til spredt i hele landet til skoggrensen, men sjelden i Agder og i ytre Finnmark (Lid & Lid 1994). I Østfold er den kjent fra 69 lokaliteter.

Arten kan ut fra tabell 1 synes å ha blitt vanligere, men informasjonsutvekslingen mellom botanikk-interesserte er i dag stor, mens funn som botanikere før 1950 ikke har belagt på herbariet eller notert på kryssliste, mangler fullstendig.

Arten er kjent fra ca. 130 lokaliteter i Dalsland, Sverige, hvorav knapt 50 ble funnet på 1970-tallet da landskapsfloraen for området ble utarbeidet (Andersson 1981).

Kulturhistorie

En plante som har Olav som en del av navnet er det oftest knyttet mange forestillinger omkring. Den hvite iøynefallende, litt nikkende blomsten har gitt den mange lokalnavn som Sankt Olavs lysestake i flere varianter, prestløs, Kains øye, St. Peters blomst, Kristi tåre, øyenblomst, trollklokke, skogsbrura og "mor i skogen". Enkelte steder har den blitt kokt, og vannet blitt brukt til øyevask ved øyesykdom og til øyenvann (Høeg 1974). Riktignok er ingen av de nevnte navn kjent fra Østfold, og det er heller ikke kjent at arten er blitt benyttet i medisinsk sammenheng her i fylket. Det er mulig at den var for sjelden til at den har fått noe lokalnavn eller blitt nyttet i Østfold.

Trusler og rødlistestatus

Sannsynlige årsaker til tilbakegangen kan være dels gjengroing pga. opphør av utmarksbeite, dels hogst av eldre skog (altså skog som står lenge i

hogstklasse V). Arten tåler i de fleste tilfeller ikke sluttavvirkning, og har dessuten vanskelig med å etablere seg i ungskog (Ingelög m.fl. 1987). I Østfold kan også uttak av skjellsand og andre ødeleggelser av skjellsandbankene være en trussel mot arten.

Olavsstake er tidligere ikke rødlistet i Østfold (jfr. Båtvik 1992). Men da arten synes å være i tilbakegang i fylket og bare er funnet på noen få lokaliteter i de senere år, bør den betraktes som hensynskrevende (DC) i Østfold til tross for at arten er kjent fra 69 lokaliteter. Den er funnet på flere nye lokaliteter særlig på i områdene omkring Store Le, i Marker på 1990-tallet. Mange funn i dette området kan skyldes at dette området har rikere berggrunn enn det man ellers finner i Østfold. Bare et fåtall av lokalitetene fra før 1990 er reinventert. Det er derfor ikke mulig å si noe om den eksakte trenden for arten i Østfold. Ingen lokaliteter av olavsstake er kjent innenfor noen av de vernede områdene, selv om noen av barskogsreservatene er potensielle levesteder for arten. F. eks. kan Tjøstøl barskogsreservat sies å være et potensielt område for olavsstake.

Lokalitetsliste

1. Aremark. Hellesåen ved Kolbjørnvik-sjøen på skjellsandbanke <PL 474,768(ED50)>. 29.06.1930. Karen Breien. <O>. Litt.: Nevnt av Breien (1933:191).
2. Aremark. Skjellsandbanken i Næsskogen nær Kilesjøen <PL 492,762(ED50)>. 30.06.1930. Karen Breien. <O>.

Tabell 1. Antall funn av olavsstake i Østfold fordelt på tidsperioder.

Tidsperiode	Antall lokaliteter
<1900	6 (1 gjenfunnet)
1900-1949	21 (ettersøkt på 2 lokaliteter med negativt resultat)
1950>	43 (ikke gjenfunnet på 2 og utgått på 5 lokaliteter)
Sum	69

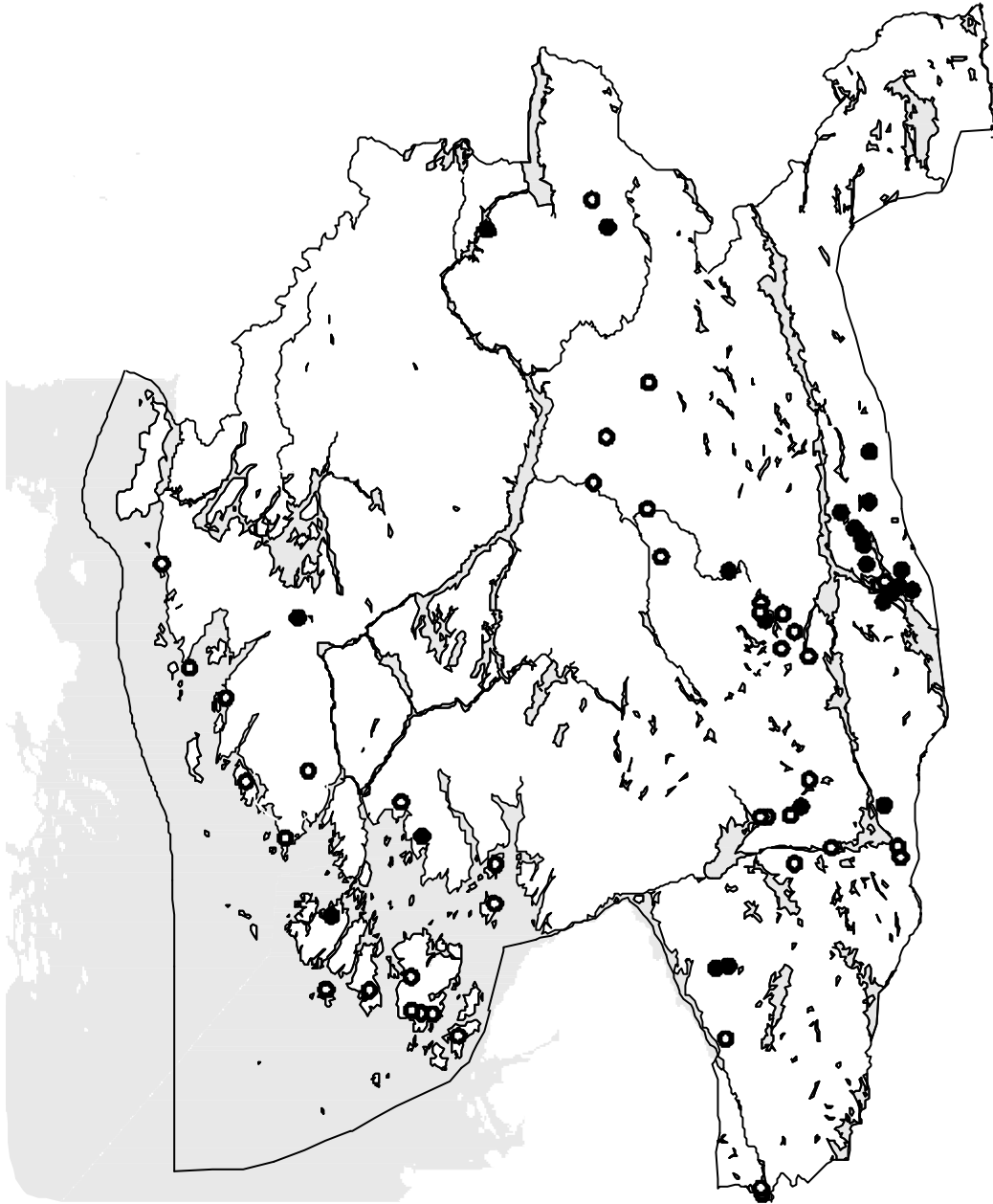

Fig. 2. Funn av Olavsstake *Moneses uniflora* i Østfold. Fylte sirkler er funn etter 1980, åpne sirkler er funn før 1980. Fem eldre lokaliteter er for unøyaktig angitt til at de er tegnet inn på kartet.

- Litt.: Omtalt hos Breien (1933:191).
3. Litt.: Aremark. Bråten I <PL 485,774(ED50)> (Breien 1933:191,196).
 4. Aremark. Ved Steinsbrua (ved SV-enden av Aspern, veien Østensvik - Fjell) <PL 51,59(ED50)>. 01.07.1955. Nils Hauge. <O>.
 5. Aremark. Holmegilkasa (S-siden av Aspern) <PL 57,59(ED50)>. 06.07.1955. Nils Hauge. <O>.
 6. Aremark. Svarelva, ca. 300 m nord for en gammel steinbru <PL 57-58,57(ED50), 1978, noen få eks. i storvokst fuktig granskog. Jørn Bøhmer Olsen pers. medd. 26.05.1997. Plantene ble fotografert.
 7. Aremark. Mellom Bjørkebekk og Aremark sentrum ikke langt fra fylkesvei?, 1989 ca. 10 eks. i lågurtgranskog. Jørn Bøhmer Olsen pers. medd. 26.05.1997. Plantene ble fotografert.
 8. Aremark. Krok vannet nordsiden. PL 495,649 (ED50) ca. 1975, ca. 50 m SV for hytta ett ind. i mulig gammelt gjenvekst beite. Bård Andersen pers. medd. Bjørn Petter Løfall.
 - b. Lokaliteten ble undersøkt i 1996 uten at den ble gjenfunnet. Bård Andersen (pers. medd.).
 9. Aremark. Korneliusseter, Omvik, sør for. Ca. 100 rosetter på lokaliteten (2 fertile). PL 567,806(ED50). 27.06.1998. Ola Martin Wergeland Krog, Monica Kristiansen. <O>.
 10. Aremark, Moen, PL 490,632(WGS84), 19.06.1999. Bård Andersen, Nils Orderud/ØBF. <O>.
 11. Askim, Solbergfoss <PM 21,12-13(ED50)>, Andresen pers. medd. til Ingvar Spikkeland.
 12. Litt.: Eidsberg. Skulerud, skjellsandbanke i granskog nordøst for gården, i granskog som skråner temmelig bratt mot nordvest, ca. 20 m lang banke (Breien 1933:180-182,191). <ca. PL 354,984(ED50)>.
 13. Fredrikstad. Onsø, Hankø. 11.06.1880. Axel Blytt. <TRH>.
Litt. A: Hankø i Onsø. Angitt med rustsoppen *Uredo pyrolae* (Blytt 1882:21). B: *Moneses uniflora* fra Onsøy med rustsoppen *Pucciniastrum pyrolae* (Gjærum 1974:220).
 - (X). Fredrikstad. Onsø. 1881. Elling Ryan. <TRH>.
 14. Fredrikstad. Onsø, Dammyr. <PL 06,66(ED50)>. 21.06.1903. <TRH>.
 15. Fredrikstad. Onsøy, Hellekilen v. Torgauten, i skog. <PL 04,60(ED50)>. 24.07.1953. Nils Hauge. <O>.
 16. Litt.: Fredrikstad. «Engelsviken» (Johansen 1981:64). <Lærer Sverre Stene (priv. herb.) Rød skole, styrer, død 1973, Øivind Johansen pers. medd. til J. Ingar I. Båtvik 1985.>
 17. Fredrikstad. Borge, Torsnes ved Skallegård. <PL 15,63(ED50)>. Høsten 1932. Olga Skallegård. <O>.
 18. Fredrikstad. Borge, Torsnes sør for Refsahl. PL 164,605(ED50). Barskog med gran-barnåldekke m/litt mose. Veikant v/foten av stenblokker. 15-20 fertile skudd, enda flere sterile. 20.06.1987. På 1990-tallet er den ikke sett, muligens utgått. Hermod Karlsen i brev 18.10.1999.
 19. Litt.: Halden. Idd, Krappetolien, skjellsand i skogbunnen utenom hovedskjellsandbanken (Breien 1933:178,191). <PL 48,58(ED50)>.
 20. Halden. Idd, Klabogen - Brekke. <PL 42,43(ED50)>. 17.06.1935. Johannes Lid. <O, X-l>.
 21. Halden. Idd, Holtet. <PL 45-46,29(ED50)>. 16.08.1938. Eilif Dahl. <O>.
 22. Halden. Idd, Kitterud, i granskog. <PL 45,29>. 24.05.1953. Nils Hauge. <O>.
 - 23.a Halden. Aspedammen, PL 423,497 (ED50), ca. 1991, 3-4 eks. i rik granskog. Jørn Bøhmer Olsen pers. medd. til

- Bjørn Petter Løfall.
- b. Området flatehogd og grøftet vinteren 1996-97, trolig utgått. Jørn Bøhmer Olsen pers. medd. til Bjørn Petter Løfall.
24. Halden. Holmberg nordvest, ca. PL 416,492 (ED50), ca. 1991, 2-3 eks. i rik granskog. Jørn Bøhmer Olsen pers. medd.
25. Halden. Berg, Veggerdal. <PL 48,62(ED50)>. 11.08.1955. Nils Hauge. <O, X-l>.
26. Halden. Berg, Fismedal i Asak. <PL 46,62(ED50)>. 11.08.1955. Nils Hauge. <O>.
27. Halden. Berg, Rød i Asak. <PL 45,62(ED50)>. 11.08.1955. Nils Hauge. <O>.
28. Litt. A: Hvaler. Søndre Sandø <?>. "I granskovene saaes hist og her Pyrola chlorantha og uniflora" (s.29). "Nordre Sandø" (!) (s.70) (Collett 1868). B: Hvaløerne (Dahl 1895:90).
29. Litt. Hvaler. Kirkøen, ved Gaarden Kjølbø lidt søndenfor Kirken (s.18). <PL 16,45(ED50)>. Funden paa Kirkøen (Bl. !) (s. 70) (Collett 1868). Litt. Hvaløerne (Dahl 1895:90).
30. Hvaler. Skjærhalden <Skjærhallen i J. I. Båtviks data> <PL 17,45(ED50)>. 1953. Sverre Aleksandersen. <O>.
31. Hvaler. Trolig nord eller vest for Ørekroken. PL 14-15,45-46(ED50). Ett eks. Mener å huske at den vokste inne i et buskas. Ca. 1971-72. Hermod Karlsen i brev 18.10.1999.
32. Hvaler. Bølingshavn. <PL 15,48(ED50)>. 14.06.1926. Jens Holmboe. <O>.
33. Hvaler. Singleøya. <PL 22,54(ED50)>. 20.06.1935. Per Størmer & Johannes Lid. <O>. <X-l>.
34. Hvaler. Asmaløy, Skibstad. <PL 11,47(ED50)>. 14.07.1939. Nils Hauge. <O>.
- 35.a. Hvaler. Akerøy i den lille skogen syd for huset under et grantre. <PL 08,47(ED50)>. 20.06.1966. Leif Ryvarden. <O>.
- b. Akerøya. 1966-71. Leif Ryvarden. <X-l>.
- c. Litt. Akerøya (Ryvarden 1978:50).
36. Hvaler. Lærdalen sør, i granskog i bekkedrag. PL 08,53. Primo juli 1995. Roy Kristiansen <pers. medd. 05.07.1999>.
- 37.a. Marker. Solerud. <PL 53,87(ED50)>. 20.06.1891. Ths.H. Poulsson. <O>.
- b. Mellom Solerød og Berget, moserik granskog. På et område på ca 20 m², lavt antall (<30). PL 535,865(ED50). 10.07.1995. Ingvar Spikkeland. <O>.
38. Litt. Marker. Kolbjørnvikskogen <PL 474,793(ED50)>. (Breien 1933:175,191).
39. Marker. Øymark, S f. Otteidkanalen, veikant i granskog. <PL 55,82(ED50)>. 09.07.1962. Finn Wischmann. <O>.
40. Marker. Øymark, Otteid. 01.07.1968. Kristian Andreassen. <O>.
41. Marker, Viken, i granskog. PL 54,85(ED50). 25.06.1994. Ingvar Spikkeland. <O>.
42. Marker. 2-300 m S for Gjøsbu, frodig granskog. PL 56,81(ED50). 17.09.1995. Ingvar Spikkeland. <O>.
43. Marker, Sloreby, 80-100 m nord for, PL 550,939 (ED50), 25.08.1996. Ingvar Spikkeland <O>.
44. Marker. Knappeneset v/Stikletjern, PL 524,880(ED50), 08.07.1995. Ingvar Spikkeland.
- 45.a. Marker. Ekebakken, 300 m sør for, PL 543,895(ED50), 24.06.1994. Ingvar Spikkeland.
- b. Gått ut pga. hogst vinteren 1995. Ingvar Spikkeland.
46. Marker. Ved den nedlagte klebersteinsgruva ved S-enden av Ledengstjern, i næringsrik granskog. PL 538,886(ED50). 28.06.1995. Ingvar Spikkeland. <O>.
47. Marker. Øymark, nord for Dyvelen mel-

- lom Volen og Viken, i gammel granskog, PL 54,84(ED50), 1992. Gerd Fagerhøy pers. medd. til Ingvar Spikkeland 28.05.1998.
48. Marker. Øymark, mellom Viken og Spjudnes, PL 544,860(ED50), 10.07.1995. Ingvar Spikkeland <O>.
49. Marker. Øymark, Sundsdalen, PL57,81(ED50). Juni/juli 1992. Leiv Bakke pers. medd. til Ingvar Spikkeland 23.3.1999.
50. Marker. Øymark, ved Kjønnå, i skogen like ved jordet. PL58,81(ED50). Juni/juli 1992. Leiv Bakke pers. medd. til Ingvar Spikkeland 23.3.1999.
51. Marker, Øymark, i granskogen like vest for Torgrimsbu. PL57,83(ED50). Juni/juli 1992. Leiv Bakke pers. medd. til Ingvar Spikkeland 23.3.1999.
- 52.a. Litt.: Rakkestad. Kilebuslora II <PL 459,801(ED50)>. (Breien 1933:191).
- b. Ikke gjenfunnet ved flere senere besøk.
- 53.a. Litt.: Rakkestad. Kilebuskogen <PL 456,802(ED50)>. (Breien 1933:191).
- b. Ikke gjenfunnet ved senere besøk (to ganger).
54. Rakkestad. Grindstad. <PL 35,89(ED50)>. 17.07.1944. Kristian Andreassen. <O>.
55. Rakkestad. Heia. <PL 31-32,94-95(ED50)> (Andreassen 1964:17).
56. Rakkestad. Håby (Andreassen 1964:17).
57. Rakkestad. Holøs <PL 30-31,90-91(ED50)>. 05.07.1954. Kristian Andreassen <NLH>.
Litt.: Holøs (Andreassen 1964:17).
58. Rakkestad. Grøtvedt (Andreassen priv. herb.).
59. Rakkestad. Heierhagen, ved riksveien <PL 365,849(ED50)>. 1960/-61 Nils Skaarer <priv. herb.>.
60. Rakkestad. Kilebuslora, sørøst for ved en hytte i norddelen av Kolbjørnsviksjøen, ca. 50 m nord for hytta. PL 462,795 (ED50). I blandingsskog/greskråning mulig skjellsandpåvirket, 09.06.1984. Ellen Fodstad Larsen pers. medd. 29.05.1997.
61. Rakkestad. Skjølja, vestsiden. Blant mose i ung skog v/grasgrodd traktorvei, PL 433,834 (ED50), 26.06.1996. Bjørn Petter Løfall, Nils Skaarer <O>. Lokalteten ble oppdaget av Arild Karlsen ca. en uke tidligere.
62. Rygge. Danmarksøya, Larkollen. NL 96,75(ED50). 11.06.1968. Kari Aasgaard. <O>.
63. Rygge. I skogkanten ved Søndre Fuglevik, ca. 40 år siden, få eks., <NL 942,843(ED50)>. Antagelig ødelagt i dag av hyttebebyggelse. Ingrid Sundt <p.m. til J. Ingar I. Båtvik 1988>.
- 64.a. Råde. I fuktig skog til sørøst for Hafelsvingen (første sving til høyre etter jernbaneundergangen før Tombsletta), ca. 130 m langs stien nær bekken. PL 057,800(ED50). Flere blomstrende eks. Gode fotos finnes. 01.07.1986. J. Ingar I. Båtvik p.m.
- b. Arten er forsvunnet som følge av skogshogst. 1990. J. Ingar I. Båtvik.
65. Sarpsborg. Skjeberg, Værabu <Værbau>. 19.06.1935. Jens Holmboe & Johannes Lid. <O, X-l>.
Litt.: Sitert av Båtvik (1997).
66. Sarpsborg. Skjeberg, Nordre Karlsøy PL 227,584 (ED50), ved vår nabohyttetomt, som i dag er bebygget fantes det tidligere fine forekomster av arten. Hvor vidt den fortsatt finnes er uklart. 1960-årene. A. Lehne <brev av 31.10.1993 p.m. 1995 til J. Ingar I. Båtvik>. (Båtvik 1997).
67. Trøgstad. Froshaugbakken ved Veien, <PM 30-31,14-15?>. 09.07.1879. Chr. Sommerfelt <O>.
68. Trøgstad. Trøgstad varde (fort). 10 fertile ind. PM 323,128(WGS84). 30.06.1998. Ola Martin Wergeland Krog <O>.
69. Våler. 1880. Elling Ryan. <TRH>.

Litt.:

1. «Bare funnet på skjellsand; den var temmelig tallrik på et par av skogsbankene og vokste endatil på ren skjellsand» (Breien 1933:239).

Takk

J. Ingar I. Båtvik takkes for å utlåne av innsamlete data gjennom mange år. Takk til andre som har bidratt med opplysninger, disse er nevnt i lokalitetsoversikten. Forskningstekniker Jan Erik Eriksen takkes for utskrift fra karplantedatabasen, Botanisk hage og museum, Oslo.

Litteratur

- Andersson, P.A. 1981. *Flora över Dal. Kärlväxternas utbredning i Dalsland*. Stockholm. 358s.
- Andreassen, K. 1964. Planteliste fra Rakkestad. *Blyttia* 22(1):1-24.
- Blytt, A. 1882. Bidrag til Kundskaben om Norges soparter I. *Forh. VidenskSelsk. Christiania no. 5*:1-29.
- Breien, K. 1933. Vegetasjonen på skjellsandbanker i indre Østfold. *Nyt Mag. Naturv.* 72:131-281.
- Båtvik, J.I.I. 1992. Sjeldne, sårbare og hensynskrevende karplanter i Østfold. Oversikt over utvalgte arter med lokalitetsangivelser og litteraturreferanser. *Fylkesmannen i Østfold, miljøvernadv. Rapp. 6/1992*: 261s.
- Båtvik, J. 1997. Biologisk mangfold i Sarpsborg kommune. *Østfold-Natur* 36:1-232.
- Collett, R. 1868. Zoologisk - botaniske observasjoner fra Hvalerøerne. *Nyt Mag. Naturv.* 15:1-83.
- Dahlgren, R. *Angiospermernes taxonomi*, bd. 3. Dicotyledonernes taxonomi: Fabanae - Lamiana. 2 utg. Akademisk Forlag, København. 324s.
- Gjærum, H.B. 1974. *Nordens rustsopper. Fungiflora*. Oslo. 321s.
- Hultén, E. & Fries, M. 1986. *Atlas of North European vascular plants north of the Tropic of Cancer. I-III*. Königstein. 1172s.
- Ingelög, T., Thor, G. & Gustafsson, L. (red.). 1987. *Floravård i skogsbruket - Art del*. Skogsstyrelsen, Jönköping. 458s.
- Johansen, Ø. 1981. Onsøy's flora. *Østfold-Natur* 11:1-104.
- Lid, J. & Lid, D.T. 1994. *Norsk Flora*. 6. utgåve ved Reidar Elven. Det Norske Samlaget, Oslo. 1014 s.
- Mossberg, B., Stenberg, L. & Ericsson, S. 1992. *Den nordiska floran*. Wahlström & Widstrand, Stockholm. 696s.
- Nitare, J. & Norén, M. 1992. Nyckelbiotoper karlæggs i nytt prosjekt vid Skogsstyrelsen. *Svensk Bot. Tidskr.* 86(3):219-226.
- Ryvarden, L. 1978. Akerøyas karplanter, s. 39-53 i: Hanssen, O.J. (red.). Virksomheten ved Akerøya Ornitologiske Stasjon 1977. *Østfold-Natur* 3(2utg.):1-62.
- Tutin, T.G., Heywood, V.H., Burges, N.A., Moore, D.M., Valentine, D.H., Walters, S.M. & Webb, D.A. (red.). 1972. *Flora Europaea 3. Diapensiaceae to Myoporaceae*. University Press, Cambridge. 385s.